

BB

01980

prof.dr. Th. de Boer

DE VIER ZUILEN VAN DE FILOSOFIE

vrije Universiteit amsterdam

prof.dr. Th. de Boer

De vier zuilen van de filosofie

Afscheidscollege gegeven bij zijn aftreden als *hoogleraar systematische wijsbegeerte* aan de faculteit der *Wijsbegeerte van de Vrije Universiteit te Amsterdam* op 27 juni 1997.

vrije Universiteit amsterdam

De vier zuilen van de filosofie

Dames en heren,

Dit wordt geen moderne redevoering maar ook geen postmoderne. Geen moderne want ik zal geen gebruik maken van *sheets* en andere technische opsmuk die de aandacht van het gesprokene afleidt; geen postmoderne want ik zal de klassieke regels van het redebeleid in acht nemen, dat wil zeggen een inleiding, een verdeling in een aantal punten en een toepassing aan het eind. Als het aan mij ligt zal het volgende het meest weghebben van een ouderwetse, premoderne rede waarin uit de Oudheid stammende regels worden gevolgd, rekening gehouden wordt met het publiek en enige alleszins geoorloofde retorische kunstgrepen niet worden geschuwd.

Ik zal mij echter één afwijking van die regels permitteren. Mijn betoog is niet ingedeeld in drie punten, zoals een ouderwetse preek, maar in vier. Deze nieuwigheid is noodzakelijkheid omdat het getal vier mijns inziens superieur is aan het getal drie. Het filosofische bewijs van die stelling zal ik nu meteen laten volgen. Filosofie, zegt men wel, is de wetenschap van alles. Welnu als we een wijde blik om ons heenwerpen valt het op dat eigenlijk alles wordt bepaald door het viertal. Er zijn vier jaargetijden, vier windstreken, vier dagdelen enzovoort. We moeten er niet aan denken dat het anders zou zijn. Neem alleen al de vier jaargetijden. In wat voor een rare wereld zouden we leven als het er drie waren. We hadden dan zomer, herfst en winter en daarna meteen weer de zomer: een wereld zonder lente, dus zonder *Mei* van Gorter. Of een andere mogelijkheid: winter, lente, zomer en dan meteen de winter; een

wereld zonder herfst; nog erger, zeker voor iemand op mijn leeftijd. In de filosofie is het belang van de vier vanouds opgemerkt. Empedocles onderscheidde vier 'wortels van alle zijnden', de elementen aarde, water, lucht en vuur; Aristoteles kende vier oorzaken, Kant vier soorten categorieën; Heidegger spreekt van het *Geviert* van hemel en aarde, goden en stervelingen; en Theo de Boer die hierbij niet kon achterblijven, onderscheidt vier soorten wetenschappelijke kennis (in *Pleidooi voor interpretatie*, heden verschenen). Het staat dus wel vast dat de filosofie vier zuilen moet hebben en geen drie.

Deze vier zuilen, dat kan ik u meteen verklappen, zijn: *inspiratie*, *ervaring*, *verbeelding* en *redeneren* en ik zal ze in deze volgorde bespreken. Laat niemand dus klagen dat het moeilijk is; om mij te volgen hoeft u alleen maar tot vier te kunnen tellen. Bovendien zal ik telkens aankondigen wanneer ik overga van punt één naar punt twee, van punt twee naar punt drie, enzovoort, zodat u al tellend de tel niet kwijt raakt. De idee achter deze rede heb ik te danken aan de lectuur van een viertal lezingen van onze grote volksschrijver Gerard Reve onder de titel *Zelfschrijver worden*. Hij spreekt daarin van *De Vier Zuilen Van Het Proza*. Ik las het deze zomer in mijn vakantie. De nacht daarop, terwijl ik de slaap niet kon vatten, viel de gedachte mij in dat de filosofie ook vier zuilen heeft. Men zou dit inspiratie kunnen noemen. En daarmee ben ik meteen bij mijn eerste zuil.

1. *Inspiratie*

Voor inspiratie als filosofische factor is er tegenwoordig meer begrip dan eind jaren zestig, ten tijde van mijn inaugurele rede. Inspiratie lijkt

immers in strijd met de ideeën van de autonome rede en het autonome subject die toen hoog in aanzien stonden. Bij inspiratie is er iets dat door mij heenvaart. Als die wind door je heen blaast, verlies je de macht over jezelf. Dat lijkt in strijd met een van de dragende ideeën van de filosofie: het zelf denken, zonder van iets of iemand afhankelijk te zijn. Tegenwoordig heeft men er meer begrip voor dat er ook iets is wat mij te denken gééft. Verder blijkt wanneer we iets schrijven die tekst - en eigenlijk alles wat wij doen - altijd meer betekenis te bevatten dan we er zelf denken te hebben ingelegd. Lezers en recensenten kunnen er iets uithalen, waarvan je niet het minste vermoeden had dat het door jou geschreven en dus door jou gedacht is, en dat er toch staat. Misschien is denken dus helemaal niet zo autonoom. Onze dagelijkse taal heeft lang niet die overdreven, allergische opvatting over de vrijheid van het denken die moderne filosofen - filosofen van de moderne tijd - hebben. We zeggen bijvoorbeeld heel vaak 'dunkt mij' in plaats van 'ik denk'. De filosofie staat echter sinds Descartes in het teken van 'ik denk', *ego cogito*, en niet van 'mij dunkt'.

In plaats van inspiratie had ik de eerste zuil ook 'oriëntatie' kunnen noemen. Het gaat mij om iets specifieks, om een ingeving die richting geeft. Het gaat om de vraag *Cui bono?* Waar is het goed voor? De studenten vragen op college wel eens: wat bezielt die Husserl of die Derrida? Wat willen ze eigenlijk? De docent moet daar een antwoord op kunnen geven maar dat is soms bepaald niet eenvoudig. Je kunt wel zeggen dat filosofen het soms bijzonder moeilijk maken hun inspiratie te achterhalen en dat heeft, vermoed ik, met de idee van het autonome subject te maken.

Laat ik een voorbeeld geven uit eigen ondervinding. Ik ben bij de voorbereiding van mijn promotie jaren bezig geweest het vroege werk

van Husserl, zijn *Filosofie van de aritmetica* (1891) en zijn *Logische onderzoeken* (1900-1901). Het heeft me enkele jaren gekost deze boeken te doorgronden waarin Husserl uitlegt waarop trucjes die we op de lagere school leren bij het rekenen, bij zulke eenvoudige handelingen als optellen en aftrekken, gebaseerd zijn en waarin hij een uitvoerige analyse geeft van onze cognitieve acten - hij komt dan bijvoorbeeld tot de conclusie dat het Duitse begrip 'voorstelling' dertien betekenissen kan hebben. Dit is een uiterst gedetailleerde bijdrage aan de kennistheorie. Ik herinner me nog hoe verbaasd ik was in een veel later werk van Husserl, dat ook over formele logica gaat in het voorwoord de opmerking aan te treffen dat het in de filosofie gaat om een 'waarlijk bevredigend en gelukkig leven'. Dat was het dus wat hem dreef. Husserl vond dat men als mens alleen een verantwoord of 'zalig leven' - met een term van Fichte - kon leiden als men al zijn handelen redelijk kon verantwoorden. Daarvoor was een in de rede gefundeerde ethiek nodig, een filosofische ethiek als 'streng wetenschap', en daarvoor weer een absoluut gefundeerde logica als 'wetenschap van de wetenschap'. Op de achtergrond van veel technische uiteenzettingen staat een engagement. Dat is vaak ook zo in de wetenschapsfilosofie. Zo schrijft bijvoorbeeld Ernest Nagel in het voorwoord van zijn boek *The structure of science*, (1968) een in mijn ogen leerzaam maar saai boek, dat zijn uiteenzettingen gezien moeten worden als een dienst aan de wetenschap, die weer in dienst staat van de vrije wereld.

Dezelfde ervaring kan men opdoen bij Derrida. Deze heeft twee jeugdwerken geschreven over Husserls *Oorsprong van de geometrie* en over de *Logische onderzoeken*. Daarbij worden aan Husserl zeer dierbare begrippen zoals de existentie van transcendente ideeën of van het vrije, absoluut onafhankelijke bewustzijn tot de grond toe afgebro-

ken. Hij heeft daardoor de naam gekregen van een deconstructeur of afbreker. Maar in een interview zegt hij dat deconstructie een roeping is, een antwoord op een appel, het appel van het andere dat niet in een systeem past en in de gangbare filosofie gemarginaliseerd is. Uit het latere werk blijkt steeds meer dat Derrida gedreven wordt door een bepaalde ethiek en politiek. Zelfs het woord 'messiaanse hoop', *espérance messianique* duikt op. Iets dergelijks was het geval bij Foucault. Hij is begonnen als genadeloze criticus van het humanistische subject maar in het latere werk, opnieuw in interviews, zegt hij dat die kritiek niet een kritiek was op de mens maar op wat er in deze samenleving van de mens gemaakt is. Foucault was een bezeten filosoof die zich primair presenteerde als een grote ontkenner, maar de weg vrij maakte voor een subjectiviteit die geen product is van disciplineren maar van stiling van het eigen bestaan. Ik vraag me wel eens af, als ik zie hoe de Nederlandse filosofen zich tegenwoordig laten disciplineren, of zij Foucault zijn vergeten, maar laat ik niet op de toepassing van mijn rede vooruitlopen. Ik heb in mijn onderwijs altijd de stelling verdedigd dat het zogenaamde antihumanisme in de recente Franse filosofie begrepen moet worden als een neohumanisme en de kritiek op het subject als kritiek op bepaalde, modernistische definities van het subject.

We moeten - dat is mijn conclusie ten aanzien van de eerste zuil - oog hebben voor wat een filosofie bezielt. Inspiratie is wat we het meest nodig maar ook het minst in de hand hebben. Zij is een dragende kracht of, zoals het *Filosofiemagazine* onlangs schreef, een genade. Ik vraag me wel eens af als ik het oeuvre van bepaalde filosofen overzie: hoe hielden ze het vol? Dat moet wel door inspiratie zijn. De inspiratie kan ook verstek laten gaan, ook dat is een fenomeen; filosofen verliezen het geloof in hun eigen vak.

2. *Ervaring*

Een tweede vraag die op college vaak gesteld wordt - naast: wat bezielt ze? - is: waar gaat het eigenlijk over? Deze vraag staat gegrift op de tweede zuil van de filosofie: ervaring. Zonder ervaring dreigt de filosofie *gegenstandslos* te worden, een freewheelen in de ruimte. Filosofen hebben soms de neiging zich te verliezen in abstracties waarin de band met de ervaring is zoek geraakt. Het gaat bijvoorbeeld over de eigenschappen van het zijn, over de zelfontplooiing van het begrip, over de reconstructie van de voorwaarden van de ervaring, over het Niets, over het Zelfde en het Andere. Hier is het de taak van de docent duidelijk te maken dat deze beschouwingen onze alledaagse realiteit raken. *Betastbaarheid gaat het verstand te boven* schrijft de dichter Jellema. Als docent moet je waar het om gaat voelbaar weten te maken. Ik heb als proef op de som de studenten wel eens uitgedaagd een willekeurige krant mee te nemen. Ik zou dan van mijn kant aantonen dat er altijd een aantal filosofisch relevante artikelen instaan waaronder minstens één over het onderwerp dat op het college aan de orde is. Zo heb ik een hoorcollege gegeven van twee en een half uur over een krant waarmee een student aan kwam zetten. (*Trouw* van 3 februari 1996 bleek, afgezien van *Letter en Geest*, negen filosofisch relevante artikelen te bevatten.) Het parlementaire rapport over de RSV-affaire - het ging over het verspillen van geld aan scheepsbouw - heb ik gebruikt om aan te tonen dat elk verslag van ervaringen een narratieve structuur heeft, met protagonisten, een verwikkeling of knoop en een bepaalde (meestal tragische) afloop. Hegel noemde de krant het ochtendgebed van de realist. Over de rol van de ervaring in de wetenschap is veel nagedacht in de wetenschapstheorie. Mij gaat het om de vraag: Wat is *filosofische*

ervaring en waarom moeten bij de beschrijving ervan zulke abstracte begrippen gebruikt worden? Wat is de aardigheid daarvan?

Ik wil mijn uiteenzetting hierover aanknopen bij het begrip wezensschauw van Husserl. Heidegger zegt daarover dat het een begrip van *filosofische empirie* is en dat dat de basis was voor filosofische vernieuwing in de fenomenologie. Filosofie wordt vaak opgevat als begripsanalyse waarbij het begrip gezien wordt als iets dat het onveranderlijke wezen van de werkelijkheid weergeeft. Het begrip staat dan tegenover de ervaring van de zintuigen die betrekking hebben op het veranderlijke. Dat is een manier van denken met heel oude papieren, teruggaande tot de Griekse Oudheid. Ook Husserl voelde zich als wiskundige daartoe sterk aangetrokken. De wiskunde gaat immers over zaken die we niet kunnen waarnemen maar wel denken of schouwen. Husserl benadrukt echter dat we bij dat schouwen van het wezen altijd van een individueel voorbeeld uitgaan. Het inzicht in het wezen kan niet zonder het contact met een individueel zijnde. Husserls leerlingen hebben in dat aanknopingspunt aan de alledaagse realiteit aanleiding gezien een begrip van filosofische ervaring te ontwerpen dat minder platonisch is dan bij Husserl zelf. Het belangrijkste punt is mijns inziens dat deze empirie wel filosofisch blijft - op de betekenis daarvan kom ik zodadelijk terug - maar dat de ervaring van individuele en tijdelijke zaken een eigen, creatieve betekenis krijgt. Met andere woorden, de waargenomen werkelijkheid is meer dan een illustratie van het begrip. Het is niet zo dat we denkend altijd al weten waar het over gaat en de ervaring erbij halen voor een passend plaatje. Dat is echter wel eeuwenlang de gangbare visie geweest op de relatie van begrijpen en waarnemen. Zintuiglijke ervaring, beeldvorming, *sheets* zouden alleen nodig zijn voor het gewone volk dat te dom is voor het begrip.

Gemeenschappelijk aan deze traditie, die nog het hele denken van de moderne tijd en de Verlichting beheerst, is dat geen zelfstandige betekenis gehecht wordt aan de vorm, de zeggwijze of de stijl. Deze factoren stichten met andere woorden niet zelf betekenis maar zijn een decoratie van de altijd gelijke begripsinhoud. Wie men daar ook over opslaat, van Descartes tot Schopenhauer, altijd vind je hetzelfde schema terug. Het begrip is voor de filosofen, het beeld, het verhaal, de allegorie voor het volk. Het komt altijd op hetzelfde neer: literatuur is voor de dommen. Dat bepaalt ook de visie op de Bijbel, bijvoorbeeld bij Lessing en Spinoza. Alles wat tot de verbeelding spreekt, het verhaal, de wonderen en de engelen, eigenlijk alles wat de Bijbel een leuk boek maakt, is niet van belang. Het is een aankleding van eeuwige waarheden die de filosoof achter de schijn der zinnen kan terugvinden. Tegenwoordig heet dat logocentrisme.

Wat is nu filosofische empirie? Het gaat in de filosofie wel degelijk om een inzicht dat de concrete ervaring te boven gaat; om het laten oplichten van een omvattende dimensie, een horizon waarbinnen we ervaringen opdoen. Maar die horizon kan toch alleen zichtbaar gemaakt worden aan de hand van concrete fenomenen. Ryle heeft eens opgemerkt dat de originaliteit van filosofen bestaat in het bedenken van frapperende voorbeelden. Bij hem, en andere 'filosofen van de gewone taal', gaat dat meestal in de vorm van vragen over wat we kunnen zeggen en niet zeggen. We kunnen zeggen: hij is eigenwijs en lastig, maar niet: hij is dood en lastig (hoe lastig hij ook geweest moge zijn). Er is verschil tussen kwalificerende en modificerende predikaten. We kunnen zeggen: hij viel per ongeluk van de trap, maar we kunnen niet bevelen: val per ongeluk van de trap! Alsof dat ook opzettelijk zou kunnen. Er is verschil tussen gebeurtenissen en handelingen. We kunnen

zeggen: zij heeft hard gewerkt en is daarna glansrijk geslaagd, maar niet: zij heeft glansrijk gewerkt en is daarna hard geslaagd. Werken en slagen zijn blijkbaar verschillende soorten van activiteiten. Het verwarlozen van die verschillen leidt tot misvattingen over een uniforme, aan zichzelf tegenwoordige geest.

De kunst van het argumenteren in de filosofie bestaat inderdaad vaak in het bedenken van een effectief (tegen)voorbeeld. Zo herinner ik mij het volgende uit een filosofische discussie ongeveer 25 jaar geleden over de betekenis van informatie. Norbert Wiener had benadrukt dat informatie een eigen categorie vormt, niet herleidbaar tot materie of energie. Daarmee was men er echter niet want informatie betekent op verschillen niveaus van de werkelijkheid iets anders. We spreken van de informatie van een taaluiting, bijvoorbeeld het betekenisgehalte van een bewering. Men spreekt echter ook van informatie bij het verzenden van signalen, niet-talige tekens. Als die twee betekenissen verward worden, wat zeer vaak het geval is, gebeuren er rare dingen. Als de maat van informatie in het laatste geval toegepast wordt op de betekenis van uitspraken, dan, zo betoogt Bar-Hillel, zou de zin 'Appels zijn niet blauw' meer informatie bevatten, en dus preciezer zijn, dan de zin 'Appels zijn rood' (*Language and Information*, 1964). Dat nu is absurd, dat voelt iedereen onmiddellijk aan. De conclusie hieruit is dat talige betekenis een eigen, zelfstandige categorie is. Dat is van verstrekkende betekenis is voor ons wereldbeeld en voor de positie van de mens- en cultuurwetenschappen. Hetzelfde wat Bar-Hillel hier zegt, werd in een andere context naar voren gebracht door Alphonse de Waelhens, één van mijn filosofische leermeesters in Leuven. Hij zei aan het eind van een lezing over fenomenologie en de menswetenschappen voor een groep Nederlandse psychologiestudenten: ik heb in mijn voordracht verschil-

lende keren het woord 'betekenis' gebruikt maar het niet uitgelegd. Dat komt omdat het een *fait primitif* is, een oorspronkelijk begrip dat niet tot iets anders herleid kan worden. Dit begrip betekenis is ook de basis van de zogenaamde 'hermeneutische' of 'interne' relatie die een centrale rol speelt in de interpretatie (als vierde zuil van de wetenschappelijk kennis).

Het gaat in de filosofie om inzicht in categorieën van de werkelijkheid maar daarvoor is concrete ervaring nodig. Ik heb van die methode - het exploreren van de dagelijkse werkelijkheid op zoek naar algemene structuren - verschillende malen gebruik gemaakt; bijvoorbeeld bij de reconstructie van de postulaten van de dialoog (in *Grondslagen van een kritische psychologie*, 1980); bij het concipiëren van een aantal spirituele of transcenderende momenten (met de structuur van het ontologisch godsbewijs als invariant criterium), en - nog abstracter - van vier eigenschappen van het zijn (*Langs de gewesten van het zijn*, 1995). Het aardige hiervan is, althans voor filosofen, dat dergelijke reconstructies inzicht geven in de domeinen of gewesten van de ervaring als zodanig; van de horizonten waarin we ons altijd al bewegen en die ten grondslag liggen aan concrete waarnemingen. Filosofen vinden dat fascinerend en houden daarom van hun vak.

Als de ervaringsbasis als leidraad in de filosofie ontbreekt, dan belanden we in abstracties en onvruchtbare probleemstellingen. Een voorbeeld is mijns inziens de huidige milieufilosofie waarin de natuur gedefinieerd wordt als een 'waarde in zichzelf'. Waarde in zichzelf is een begrip met een vage, normatieve strekking dat geen enkel inzicht geeft in de natuur. Tegen dit abstracte denken is de poëzie een tegenwicht. Zij is immers de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie. Als we de

natuurpoëzie van Gorter of Gezelle lezen zien we dat dit lege begrip van de natuur wordt opengebrouwen tot een differerende, conflicterende veelheid, waarin we als mensen partij zijn en daarom partij kunnen kiezen.

3. *Verbeelding*

Bij het denken over de vier zuilen van de filosofie heb ik, geïnspireerd door Reve die als derde zuil de stijl noemt, in een eerste opwelling gedacht dat dit in de filosofie ook zo is. De meeste filosofen zijn goede stilisten en ik heb de neiging te denken dat wie slecht leesbaar is, ook beter niet gelezen kan worden. Toch heb ik dat vooroordeel prijs moeten geven. Een werk van wijsbegeerte is geen werk van letterkunde. Wijsbegeerte heeft stijl, als het goed is, literatuur is stijl. Er zijn filosofen die slecht schrijven en toch iets te zeggen hebben. Een voorbeeld daarvan is Habermas. Je voelt onmiddellijk dat de zinnen niet soepel lopen. Wat ontbreekt is het gevoel voor ritme, voor de juiste verhouding tussen hoofd- en bijzinnen en daardoor ben je gedwongen alles twee keer te lezen. Althans bij mij werkt het zo. Bij Adorno is het nog erger. Van hem wordt gezegd dat hij het met opzet deed. Door de lezer bij elke zin te laten struikelen zou hij het kritisch, non-conformistisch denken willen bevorderen. Ik hou er niet van en geloof dat het op een vergissing berust. Stijl draagt bij tot de betekenis, gebrek aan stijl niet. Bij Derrida vindt je soms het omgekeerde: teveel aan stijl. In zijn voorliefde voor literatuur is hij bezweken voor de verleiding poëtiserend te gaan schrijven in plaats van betogend, bondig en helder. Zijn vraagtekens bij de onderscheiding van genres brengt hem ertoe zelf de genres te vermengen. Het lijkt me niet juist. Ensceneren is iets anders dan betogen. Mijn

conclusie is dat ik me heb laten meeslepen door de literatuur toen ik aanvankelijk de derde zuil stijl noemde.

Een begrip dat stijl nadert maar niet hetzelfde is, is compositie. Aristoteles onderscheidt deze al van stijl of zegswijze. Compositie is voor de filosofie belangrijk. Pascal was zich daar zeer bewust van. Hij schrijft ergens: niets in mijn betoog is origineel behalve de dispositie. Mijn ervaring bij het begeleiden van proefschriften is dat het grootste probleem vaak de compositie is. Het is ook mijn eigen ervaring. De tekstverwerker waarvan ik de geheimen de laatste jaren heb pogen te doorgronden, biedt voor compositieproblemen een handzame oplossing: Shift F3, F5 Enter, 1, Alt F4, Blok aan, Control F4, 1, 1, Enter, en zie: de gedachtengang is weer gered. Twee problemen tegelijk worden opgelost. Een ongelukkige voetnoot in hoofdstuk twee staat plotseling tevreden te pronken in de inleiding van hoofdstuk vijf. We ervaren hier ook iets van de vreugde van het denken, het gevoel dat er iets op zijn plaats valt. Maar de procedure zegt natuurlijk ook iets over onze manier van denken. Het zegt twee dingen; ten eerste dat we van nature warhoofden zijn, niet in staat onze gedachten te denken op de plaats waar ze horen. Maar ten tweede ook dat we dat kunnen leren; dat we ons daarvoor nu juist aan de universiteit bevinden, om de gedachten te leren disciplineren en ordenen. Juist om deze reden kan echter de compositie niet de derde zuil van de filosofie zijn. Ik ga te snel. Onze bedenkzels op een rijtje zetten heeft meer te maken met het vierde stadium: het redeneren. Wat is dan de derde zuil?

Toen ik in de vorige fase van het betoog sprak over ervaring, werd wel duidelijk dat ik daar niet de ervaring van het empirisme mee bedoelde:

het passief ontvangen van indrukken of afdrukken. De ervaring fungeerde daar meer als beginpunt of bron waaruit de gedachten ontspringen. In die empirische fase is het filosofisch denken zeer actief. Het probeert immers de horizon, het veld of de regio te *reconstrueren* waarin een individueel fenomeen zich manifesteert. Kant noemde dat de apriorische voorwaarden van de ervaring. De term apriori duidt aan dat die regels aan de individuele ervaring voorafgaan en wel als onbedachte vanzelfsprekendheden. Het is zoals met de regels van de grammatica, we brengen ze altijd al in praktijk voor we ze hebben leren kennen. Wittgenstein noemde daarom de filosofie ook wel een 'filosofische grammatica' waarin gezocht wordt naar de structuren van de ervaring die hij taalspelen noemde die weer gebaseerd zijn in levensvormen. Het zich bewust maken van die horizon - dat is het befaamde vragen naar de vooronderstellingen waar filosofen het altijd over hebben. Bij postulaten van de dialoog gaat het bijvoorbeeld om zaken die in elk tweegesprek dat die naam waard is voorondersteld worden. Wil je een zinvol gesprek met iemand hebben, dan moet je aannemen dat de gesprekspartner bedoelingen kan hebben en niet alleen drijfveren, dat hij of zij zelfstandig kan denken, iets nieuws te berde kan brengen enzovoort. In de wetenschapsfilosofie als grondslagenonderzoek probeert de filosofie vanzelfsprekende uitgangspunten van de empirisch-analytische methode te achterhalen zoals wetmatigheid en analyseerbaarheid.

Het opdiepen en zichtbaar maken van die vanzelfsprekendheden noemde ik zojuist reconstructie. Dat zou een goede benaming zijn van de derde zuil ware het niet dat we bij constructie aan iets kunstmatigs denken, aan knutselwerk. Het gaat echter om een inspanning van het voorstellingsvermogen, om een ontwerpend denken. Ik noem de derde zuil daarom *verbeelding*. Husserl sprak bij de wezensschouw van

imaginatieve variatie. Het bedenken van uitdagende, tot denken aanzetende voorbeelden waarvan ik boven gewaagde, is bij uitstek een prestatie van de verbeelding, als het woord prestatie hier op zijn plaats is want het zijn veeleer 'goede invallen' om met Max Weber te spreken. Volgens hem is dat het belangrijkste in de wetenschap. Maar dat is ook zo in de filosofie. De derde zuil geeft antwoord op de vraag: hoe komen ze erbij? Nieuwe ideeën wekken vaak bevreemding. Het duurt, denk ik, gemiddeld een generatie voor een oorspronkelijk filosofisch werk enigszins begrepen wordt. Waar komt het vandaan? Uit de mysterieuze diepten van de *Einbildungskraft* (Kant). En het wonderlijke is, wanneer dat werk eenmaal in het collectief bewustzijn is doorgedrongen, dat iedereen zegt: ja natuurlijk, dat is zo; wat daar geschreven staat is de grondslag van onze ervaring. Het is wel een product van verbeelding maar geen constructie; het is, ondanks de inventiviteit, gevonden niet uitgevonden. Ik zal verderop nog een paar voorbeelden geven van dergelijke 'vondsten'. Juist omdat die vooronderstellingen al hun werk deden voor ze bewust gemaakt werden, hebben dergelijke bevindingen een zekere overtuigingskracht. Het is echter minder de bewijskracht van het bewijzen dan van het *aanwijzen*. Hiermee ben ik aangekomen bij de vierde zuil: de rede of het redeneren.

4. Redeneren

Bij de laatste zuil gaat het om de vraag: hoe bewijs je dat allemaal? Onder redeneren versta ik meer dan het logisch afleiden van beweringen uit andere beweringen naar het bekende voorbeeld: alle mensen zijn sterfelijk, Socrates is een mens, dus Socrates is sterfelijk. Uiteraard moeten filosofen logisch redeneren of componeren, wat zoals we zagen

helemaal niet zo eenvoudig is, maar het is niet specifiek voor de filosofie en het is ook niet het belangrijkste aspect van de wijsgerige rede. In principe zou je dit aan computers kunnen overlaten. Het ontdekken van redeneerfouten in filosofische betogen, zogenaamde contradicties, is minder belangrijk dan men wel denkt. Veel interessanter zijn latente spanningen, discongruenties in de dispositie, verzwegen uitgangspunten.

Argumentatie heeft in de filosofie soms een slechte reputatie. Mensen zijn intelligent genoeg om voor elk belang een argument te vinden en bij filosofen is dat niet anders. Dit vertoon van de rede is vaak geen fraaie vertoning. Er zijn ook scherpzinnige betogen die toch niets uithalen omdat ze nergens op slaan. Ook zijn filosofische redeneringen nooit sluitend wat hieruit blijkt dat de vele richtingen elkaar nooit overtuigen. Wat is het bijzondere van filosofische redeneringen? Is er een eigenschap waaraan je ze kunt herkennen? Men vindt in recensies in Engelstalige tijdschriften nog wel eens de kwalificatie 'brilliantly argued'. Wat bedoelt men daarmee?

Bij nadere beschouwing blijkt het dan te gaan om het bedenken van inventieve voorbeelden, paradoxen die ontstaan bij het begaan van categoriefouten, het door elkaar halen van domeinen. Bekend is het verhaal van iemand die naar een sportwedstrijd kijkt en op een gegeven moment zegt: ik zie wel bewegende figuren maar waar is nu de teamgeest? Het doet denken aan een vraag die mij in de groentijd gesteld werd: jongen, waar zit je existentie? Zo kan het voorkomen dat een lid van een visitatiecommissie de faculteit der wijsbegeerte bezoekt; hij neemt door het gebouw dwalend gangen waar en lokalen; ook balpennen ziet hij veel en papier, maar, zo vraagt hij zich af: waar zit nu toch de filosofie? Een vraag die tot nadenken mag stemmen.

Het bijzondere van filosofische redeneringen schuilt in het reconstrueren van de achtergronden van de ervaring. De argumenten ontlene hun kracht aan het feit dat ze op iets appelleren wat altijd al aangenomen werd maar ongerefleeteerd. Het gaat erom categoriale verschillen te laten oplichten - tussen gebeurtenissen en handelingen, informatie en betekenis, zijn en behoren enzovoort. Een voorbeeld van een zeer scherpzinnige redenering is die van Husserl tegen het psychologisme in de logica. Men spreekt in het cabaret wel eens van een dubbele zweepslag; er is een grap met een pointe en onmiddellijk daarop volgt een tweede pointe. Wim Kan was daar een meester in. Het argument van Husserl is een soort driedubbele zweepslag.

Ik kan hier Husserls redenering niet volledig weergeven. Een korte samenvatting moet volstaan. Het gaat mij om de pointe. De leer van het psychologisme houdt in dat logische wetten generalisaties zijn van het feitelijk denken van mensen. Het argument ertegen is driedelig. Ten eerste zijn onderzoekingen die dat moeten bewijzen nooit gedaan. Husserl wijst erop dat dan ook het feitelijk denken onderzocht zou moeten worden van onder anderen krankzinnigen en Hegelianen. Ten tweede zou een dergelijk onderzoek, als het gedaan werd, zoals elk empirisch onderzoek, nooit meer dan een waarschijnlijk resultaat opleveren. Logische wetten moeten echter absoluut zeker zijn. Laten we echter ten derde aannemen dat het beoogde onderzoek ook zekere resultaten heeft opgeleverd, dan blijkt de onhoudbaarheid van de psychologische positie eerst recht want als het waar is dat de logische wetten empirische wetten zijn, zou dat inhouden dat elke redenering geldig is als we maar een wet vinden die haar verklaart. Dat nu, zegt Husserl, is absurd. Een verklarende oorzaak kan nooit een rechtvaardigende grond zijn. Dit is inderdaad een briljante redenering. Husserl had er zoveel

succes mee dat volgens een recent wetenschapssociologisch onderzoek het na zijn boek onmogelijk werd psychologen nog aan Duitse faculteiten te benoemen. Mij gaat het erom dat we in de argumentatie de typische eigenschappen van een filosofische redenering herkennen. De geconstateerde tegenspraak heeft vooral een heuristische, deiktische waarde. Het gaat er om het verschil tussen 'zijn' en 'behoren' te laten zien. In zoverre wordt er meer iets *aangewezen* dan bewezen.

Een vergelijkbaar argument trof ik aan bij de Finse filosoof Von Wright. Het is gericht tegen het determinisme. Zijn redenering komt, kort samengevat, hierop neer: de mogelijkheid van vrij menselijk handelen kan nooit ontkend worden op grond van oorzakelijkheid, want we zouden niet weten wat een oorzaak is als we niet de vrijheid hadden om in te grijpen in de gang van zaken in de natuur. Hij zegt dat de bewering 'indien p dan q' gewoon *betekent*: ik kan door p te doen q tot stand brengen (*Explanation and Understanding*, 1971). Dit argument is werkelijk bijzonder goed gevonden want het impliceert dat de determinist, juist als determinist, niet kan begrijpen wat een oorzaak is; terwijl de oorzaak nota bene het plechtanker is van zijn levensbeschouwing. En ook hier geldt dat het argument meer iets aanwijst dan bewijst. Het probeert iets zichtbaar te maken van de structuur van de wereld: het verschil tussen vrij handelen en veroorzaakt worden.

Een laatste voorbeeld ontleen ik aan Wittgenstein. Hij zegt ergens dat de bewering dat er een laatste oordeel bestaat voor de gelovige consequenties heeft voor zijn manier van leven. Hieruit trekt hij de conclusie dat deze bewering iets anders betekent voor de gelovige dan voor de ongelovige; en daar volgt weer uit dat de bewering dat het hiernamaals niet bestaat van de ongelovige niet in strijd is met de bewering dat het wel bestaat van de gelovige. Ik heb de neiging dat ook

een briljant argument te vinden. Het laat iets zien van de eigen aard van de religieuze levensvorm. Het is een argument tegen het platte denken over godsdienst dat in deze lage landen soms hoogtij viert.

Besluit

Dames en heren, tot zover over de vier zuilen van de filosofie. Ik zal mijn betoog nu afsluiten met een algemene beschouwing en de beloofde toepassing.

Natuurlijk zijn alle zuilen niet bij elk denken even sterk vertegenwoordigd. Er is verschil in dosering. Levinas schrijft suggestief maar het is soms moeilijk een lijn in zijn betoog te ontdekken. Hij scoort daarentegen zeer hoog bij het punt oriëntatie, omdat hij een feilloos gevoel heeft voor waar het in het leven op aankomt, een zintuig dat we bij Heidegger soms pijnlijk missen. Pascal is een filosoof van de ervaring, Nietzsche van de verbeelding. Kant is een zeer goede compositie met oog voor de architectuur van het betoog. Habermas en Apel zijn echte redeneerders. Het zou interessant zijn filosofen op deze vier punten met elkaar te vergelijken, en dan natuurlijk vooral Nederlandse filosofen, liefst filosofen die hier in de zaal zitten. En dat zal ook zeker gebeuren.

Ten tweede wil ik erop wijzen dat er een samenhang is in deze vier momenten. Zij kunnen niet zonder elkaar bestaan. Dat blijkt als wij van boven naar beneden het rijtje nog eens langs gaan. Inspiratie zonder ervaring vervalt tot geestdrijverij of moralisme. Inspiratie is onmisbaar maar wie alleen inspiratie heeft kan het best boven op de eerste zuil gaan zitten en proberen pilaarheilige te worden. Ervaring zonder verbeelding verwordt tot filosofie van de kouwe grond, iets wat in Neder-

land heel populair is. Ervaring is een echte Vaderlandse zuil. Verbeelding zonder rede tenslotte kan uitmonden in speculatie of Schwärmerei. We kunnen de samenhang ook laten zien door de omgekeerde weg te bewandelen, als u mij deze exercitie tenslotte nog toestaat: van de laatst genoemde zuil naar de eerste. Redeneren zonder verbeelding kan de gestalte aannemen van een soort humorloze redeneerwoede of van zinloos formaliseren. Verbeelding zonder ervaring is geen verbeelding maar inbeelding. Ervaring zonder inspiratie tenslotte kan ontaarden in stuurloze empirie, een filosofie zonder inzet.

Er is nog een derde gezichtspunt van algemene betekenis dat ook bij Reve een belangrijke rol speelt, en waar ik veel belang aan hecht. U zult zich misschien afgevraagd hebben: waarom deze volgorde? De volgorde is er mijns inziens een van afnemende bezieling en toenemende beheersbaarheid of leerbaarheid. De weg van zuil één naar zuil vier is, om zo te zeggen, de weg van inspiratie naar transpiratie of, in theologische termen, van genade naar verdienste. Ik had ook met de laatste zuil kunnen beginnen maar dat zou geen reformatorisch route geweest zijn. Laten we om deze orde te demonstreren nog een keer de rij zuilen langs gaan bij de laatste beginnend. Logisch redeneren kun je leren, tot op zekere hoogte. Verbeelding teert, zoals ik al zei, op goede invallen, maar je kunt de verbeelding oefenen, bijvoorbeeld door poëzie te lezen. Ervaringen hebben we echter nauwelijks in de hand. De Duitsers spreken van ervaringen 'maken', een slechte uitdrukking die we beter niet kunnen overnemen. Inspiratie tenslotte is pure genade.

Als filosofie niet zonder meer maakbaar is, is dat natuurlijk een probleem voor het ministerie dat de filosofie betaalt. U merkt dat ik intussen bij de toepassing ben aangeland. Hoe kunnen we de filosofie 'aan-

sturen'? Een groot probleem. De ervaring leert dat het nauwelijks mogelijk is één promovendus aan te sturen, laat staan een hele groep, laat staan een hele filosofische bevolking. Gezien de orde van toenemende beheersbaarheid - gaande van zuil één naar zuil vier - ligt het in de rede dat de 'aansturing' van de filosofie bij de laatste zuil een aangrijpingspunt zal zoeken om zo vat te krijgen op het geheel. Het resultaat van die aansturing is niet moeilijk te voorspellen, want de orde van de toenemende maakbaarheid is ook die van de afnemende inspiratie, ervaring en verbeeldingskracht.

Er zal dus een filosofie gemaakt worden zonder inspiratie, waarbij het onduidelijk is waar het over gaat en de verbeeldingskracht omgekeerd evenredig is aan de productiviteit.

Er zit een zekere ironie in die ontwikkeling of zoals filosofen dat noemen een 'dialectiek van de Verlichting'. De wet van de afnemende inspiratie is ook de wet van de toenemende kosten (en omgekeerd). De inspiratie is het goedkoopst. Hoe meer je kunt berekenen, hoe meer je ook in rekening kunt brengen. Hoe bestuurder, hoe duurder! Filosofie is een goedkoop vak juist omdat de aansturing inzake de bronnen van het denken in het duister tast. Die bevinden zich in regionen van de ziel waarop het wisselspel van organisatie, reorganisatie en desorganisatie, van clustering, ontclustering en herclustering geen greep heeft.

Ik kom aan mijn peroratie. Het is goed dat er een vrije universiteit is - las ik laatst ergens - op een reclamezuil. Toen ik ruim vijf jaar geleden een gesprek had met de rector van deze universiteit heb ik tegen hem gezegd dat ik eigenlijk maar drie taken zag voor een hoogleraar in de filosofie: lezen, schrijven en voorlezen. En ziedaar, hij was het met me eens. Ik ben deze universiteit uiteraard diep dankbaar voor het feit dat ik

ook de laatste vijf jaar van mijn universitaire loopbaan zinvol hebben kunnen besteden. Ik zou alle collega's in de zaal tot hetzelfde willen opwekken. Hou eens op met alle onzin en ga gewoon aan het werk: lezen, schrijven en voorlezen! Tot de onzinkant van het huidig filosofenbestaan reken ik: het verplichte groepsdenken, onderzoeksscholen, visitatiecommissies, *pilot* studies, dieptestrategische ontwerpplanninginitiatieven (DOPI), leerstoelgroepen (of groepsleerstoelen) enzovoort. Maar er is gelukkig ook een zinvolle kant en die bestaat, zoals u nu zo langzamerhand wel weet, uit vier elementen: 1. inspiratie; 2. ervaring; 3. verbeelding en 4. redelijk denken.

Ik dank u voor uw aandacht.

VU / Uitgeverij Amsterdam
ISBN 90 - 5383 - 561 - X